

IV DALIS. TELŠIŲ KATEDROS VARGONAI

Telšių Šv. Antano Paduviečio katedros vargonus 1938 m. pastatė čekų kilmės meistras Otas Kratokvilas [Otto Kratochvíl]. Tai – dviejų manualų, su pedalais, 22 registrų romantinio stiliaus instrumentas. Registrų ir klaviatūrų traktūra – pneumatinė. Šie vargonai – 20 a. pirmai pusei būdingas pramoninio darbo instrumentas: griežykla, įvairios instrumento mechanikos dalys ir metaliniai vamzdžiai pagaminti vienoje iš Vakarų Europos vargonų firmų, mediniai vamzdžiai, kaip manoma, – O. Kratokvilo dirbtuvėje Šiauliuose. Spėjama, kad vargonų prospektui buvo panaudoti 20 a. pradžios tipinių neobarokinių vargonų elementai.

2020 m. Telšių katedros vargonus restauravo „Vargonų paveldo centro“ meistrai, vadovaujami dr. Girėno Povilionio.

Sąvokos ir terminai

Romantinio stiliaus vargonai

19 a. į vargonų statybos meną pradėjo skverbtis naujos idėjos: muzikavimo praktikoje itin paplito orkestrinė (simfoninė) muzika, o instrumentų lyderio pozicijas užėmė žaibiškai evoliucionavęs fortepijonas. Tuo tarpu, vargonus pradėta suvokti kaip orkestro analogą, todėl ir vargonų registrai ėmė atkartoti orkestro instrumentams (klarnetui, obojui, styginių grupės instrumentams ir kt.) būdingus tembrus, labiausiai atitikusius romantizmo epochos idealus. Svarbiausias dalykas vargonuose tapo bendras viso instrumento skambesys, galimybė jį laipsniškai ar staiga modifikuoti. Dinamika, atliepanti emocinių būsenų kaitą, tapo vienu iš esminių vargonų muzikos faktorių ir jos galimybės buvo išplėstos nuo mažiausio *pianissimo* (*ppp*) iki grandiozinio *fortissimo* (*fff*) ar *Tutti*.

Romantiniai vargonai Lietuvoje

Dažnuose vargonuose Lietuvoje labai aiškiai pagal skambėjimo stiprumą paskirstyti vargonų balsai (registrai): pirmajame, pagrindiniame manuale sudėti ryškesni, galingesni registrai, kuriais galima groti *forte*, o ten, kur yra ir antrasis, vadinamasis šalutinis, manualas, į jį komponuojami silpnesnieji, „dangiškieji“ registrai, kuriais, kaip taisyklė, grojama *piano*, tyliai, stengiantis neužgožti kito bažnyčioje vykstančio sakralaus veiksmo. Retas romantinis instrumentas apsieina be tokių vargonų registrų kaip *Aeolina* (primena švelnią arfą) arba *Vox celestis* („Dangiškasis balsas“, tarsi angelų choras); dažnai pasitaiko *Flauto amabile* (minkšto švelnaus skambesio „Meilės fleita“), *Dolce* (pažodžiui – „švelnus“) registrai, o kai kurie instrumentai turi registrą, vadinamą „Marių bangavimu“ *Unda Maris*, kurio tonas natūraliai vibruoja.

Vargonų prospektas – tai iš priekio matomų vargonų vamzdžių ir juos talpinančio korpuso visuma. Pagal prospekto pavidalą ir proporcijas dažnai galima numanyti, kuriai vargonų statybos kryptčiai (barokas, klasicizmas ir pan.) ir šaliai (pvz. Italija, Prancūzija, Ispanija ar Vokietija) priklauso instrumentas. Dažniausiai į prospektą talpinami registro *Principal* vamzdžiai, kurie yra grakštūs savo pavidalu ir aiškūs, išraiškingi savo skambesiu.

Manualas – tai klaviatūra, skirta groti rankomis. Vargonuose jų gali būti įvairus kiekis: nuo vienos iki septynių ar net aštuonių, kurios išdėstomos viena virš kitos tolyn nuo vargonininko.

Pedalai (dgs.) – tai klaviatūra grojimui kojomis. Pavienius pedalus kaip pagalbinius įtaisus turi ir kiti instrumentai – fortepijonas, arfa, tačiau tik vargonų ir kariliono pedalai turi pilnos apimties klaviatūrą skirtą išgauti garsams.

Dumplės – tai odos maišų ir dangčių sistema, kurios pagalba oras iš aplinkos yra sukaupiamas ir suslegiamas vargonų viduje, kad atidarius kelią juo būtų išgaunami vargonų vamzdyno garsai.

Vamzdžių rūšys. Vargonų vamzdyną, priklausomai nuo vargonų dydžio, sudaro nuo kelių dešimčių iki keliolikos tūkstančių vamzdžių. Vamzdžių rūšys yra dvi: labialiniai ir liežuvėliniai:

Labialiniai (lūpiniai) – tai didžiausia grupė kiekvienų vargonų vamzdžių, kurių garsas išgaunamas oro srautui vamzdžio liemens apatinėje dalyje – žiotyse, vadinamojoje burnelėje – susiduriant su įkypai nupjauta briauna. Tokiu būdu suvirpinamas vamzdžio viduje esantis oro stulpas. Nuo burnelės matmenų – aukščio, pločio, skersmens – ir nuo liemens formos priklauso labialinių vamzdžių skambesio charakteris: garso intensyvumas, atsiliepimo aiškumas, tembras ir kt.

Liežuvėliniai – tokių vamzdžių viduje, apatinėje dalyje, vadinamajame kelme, įtaisyti įprastai iš žalvario ar bronzos pagaminti liežuvėliai. Oro srautui per apatinę skylutę patekus į kelmą, liežuvėlis pradeda virpėti ir plaktis į pūstuko kraštą – taip išgaunamas garsas. Garsas sustiprinamas visu aukščiau kelmo esančiu vamzdžio korpusu, vadinamuoju rezonatoriumi.

Pėda – tai senovinis ilgio matavimo vienetas, lygus maždaug 30,4 cm. Istorškai susiklostė, kad pėda naudojama vargonų vamzdžių gamyboje ir žymėjime: aštuonių pėdų ilgio (žymima 8'; $8 \times 30,4 \text{ cm} = 2,43 \text{ m}$) didžiosios oktavos Do atviro vamzdžio ilgis yra atskaitos taškas kiekvieno iš registrų gamyboje, o skambesys atitinka mūsų ausiai įprastą didžiosios oktavos Do skambesį.

Vargonų traktūra – tai vargonų valdymo įrengimai, kurių dėka kiekvienas klaviatūros (manualų ir pedaly) klavišas sujungiamas su jo toną atitinkančiu vožtuvėliu, esančiu oro dėžėje po sustatytais vamzdeliais. Pagal valdymo būdą traktūra būna mechaninė, pneumatinė, elektrinė ar kombinuota (pvz. elektropneumatinė, mechaninė su pagalbinėmis dumplėmis ir pan.).

Pneumatinė traktūra – tai vargonų valdymo sistema, kurioje įvairūs impulsai (pvz., tarp klavišo vargonų pulte link vožtuvo vargonų viduje, prie skambančių vamzdžių) perduodami švininiais suslėgto oro vamzdeliais.

Registrai

Registras vargonuose – tai vienos rūšies (pagal vamzdelio formą, gamybos būdą, medžiagą, garso išgavimo būdą ir pan.) vamzdelių eilė, skirta išgauti visiems klaviatūros tonams nuo žemiausio iki aukščiausio.

Registų tipai

Principaliniai – tai vargonų registų šeima, kurios balsai sudaro kiekvienų vargonų skambesio pagrindą. Šios šeimos registrai pasižymi aiškiu, konkrečiu garso atsiradimu ir ryškiu „vyrišku“ tembru. Principalai dažniausiai gaminami iš blizgaus metalo (švino-alavo-cinko lydinio), jų korpusas grakštus, cilindrinis, proporciškai nei pernelyg platus, nei pernelyg siauras.

Fleitiniai – tai „moteriško“ tembro vargonų registų šeima. Fleitinių registų vamzdžiai gali įvairuoti savo forma (kūginiai, cilindriniai, stačiakampio skerspjuvio, siauresni ar platesni), būti atviri arba uždengti dangteliais, pagaminti iš metalo lydinio ar medžio.

Štreicheriai – atskira labialinių (lūpinių) vamzdžių registų grupė, kurios balsai, imituoja styginių orkestro instrumentų skambesį. Jų tono stiprumas tarpusavyje gali nemažai įvairuoti: nuo itin švelnių registų *Dolcissimo* ar *Harmonica* garsų iki gana skvarbaus tembro registų *Gamba* ar *Violoncello*.

Liežuvėliniai – tokius registrus sudarančių vamzdžių viduje įtaisyti įprastai iš žalvario ar bronzos pagaminti liežuvėliai. Oro srautui per apatinę skylutę patekus į vamzdį, liežuvėlis pradeda virpėti ir plaktis į pūstuko kraštą – taip išgaunamas garsas. Liežuvėliniai registrai gali būti: a) stiprūs-orkestriniai – pvz. *Trompet* (imituoja trimitą), *Bombarde* (imituoja tromboną ar tūbą); b) švelnūs-soliniai – pvz. *Klarinette*, *Fagott* (atitinkamai – orkestrinio klarneto ir fagoto imitacijos).

Šveleris [vok. *Schweller*] – įtaisas vargonuose, leidžiantis vieno pedalo pagalba greitai modifikuoti garsą: dalis vamzdyno uždaroma į žaliuzėmis valdomą uždara spintą; stumdamas pedalą nuo savęs, vargonininkas atveria žaliuzes, taip sustiprindamas spintoje esančių vamzdžių skambėjimą, o spausdamas pedalą kulnu, jis žaliuzes užveria, taip uždarydamas atitinkamus vamzdžius jų spintoje.

Valcai [vok. *Walze*] – registų crescendo, įtaisas, įgalinantis nuo tyliausio iki garsiausio pridėti ar – atvirkščiai – atimti vargonų registrus net neatitraukiant rankų nuo klaviatūros. Įtaiso pavadinimas kilo nuo jo veikimo pagrindą sudarančio besisukančio būgno (plg. su valcavimo staklėmis), kurio paviršiuje sumontuoti elektros kontaktai: vargonininkui naudojant valcus, slankiklis laipsniškai slysta būgno paviršiumi ir sulig kiekvienu nauju kontaktu įjungia vis naujus vargonų registrus; slystant į priešingą pusę registrai laipsniškai išjungiami.

Kombinacijos – tai galimybė iš anksto pasiruošti tam tikrus registų derinius ir, esant reikalui, juos greitai keisti tarpusavyje. Kai kurios kombinacijos būna paruošiamos vargonų sukūrimo metu, kai vargondirbys parenka registų junginius tyliam grojimui (*piano* kombinacija), vidutiniam garsumui (*mezzoforte* kombinacija) ar galimybę įjungti pilną vargonų skambėjimą vienu paspaudimu (*forte* arba *Tutti*). Kita galimybė – tai vadinamosios „laisvosios“ kombinacijos, sudarančios galimybę vargonininkui savarankiškai sujungti jam reikalingus registų balsus ir iššaukti juos vienu paspaudimu.

Kompozitoriai

Feliksas Mendelsonas (1809–1847)

Feliksas Mendelsonas [Felix Mendelssohn Bartholdy] – vokiečių kompozitorius, pianistas, vargonininkas, dirigentas, vienas garsiausių romantizmo epochos muzikų. Jo pastangų dėka buvo iš naujo atrasta (ilgus dešimtmečius neskambėjusi) J. S. Bacho kūryba. Tai suformavo tikslesnį supratimą apie vokiečių klasikinę muziką apskritai.

Pirmoji Mendelsono muzikos mokytoja buvo motina. Vėliau jis fragmentiškai mokėsi kompozicijos, fortepijono, smuiko Paryžiuje, Berlyne. Būdamas devynerių pirmą kartą grojo fortepijonu viešai. Mendelsonų šeima turėjo tradiciją sekmadieniais savo namuose rengti koncertus, kuriuose muzikuodavo ir profesionalūs muzikai iš karališkosios rūmų kapelos. Feliksas komponavo tiems koncertams kūrinus, dirigavo ansambliui. 1820 m. pradėjo mokytis groti vargonais pas Augustą Vilhelmą Bachą (Berlyno vargonininkas ir kompozitorius, giminystės ryšiais su J. S. Bachu nesusijęs).

Dar 1823 m. Mendelsonas iš savo močiutės buvo gavęs dovanų J. S. Bacho „Pasijų pagal Matą“ kopiją. Šią oratoriją 1829 m. jis su Berlyno Dainavimo akademijos choru paruošė ir atliko viešai – istorinės reikšmės pasirodymas sulaukė didžiulės sėkmės.

Mendelsono kaip pianisto ir dirigento koncertų geografija labai plati: Anglija, Škotija, didieji Vokietijos miestai, Prancūzija. Jis daug dirigavo rengdamas amžininkų kūrinių premjeras, buvo didelis J. Haidno muzikos propaguotojas. 1829 m. savo kelionės į Angliją metu Mendelsonui teko koncertuoti įvairiose Londono bažnyčiose. Jis puikiai prisitaikė prie angliško vargonų specifikos, sulaukė kritikų liaupsų.

Gavęs pasiūlymą vadovauti Leipcigo „Gevandhauzi“ – vienam aukščiausių muzikinių postų Vokietijoje, atsisakė Diuseldorfo miesto muzikos direktoriaus pareigų. 1843 m. Leipcige įkūrė konservatoriją – pirmą aukštąją muzikos mokyklą Vokietijoje, tapo jos direktoriumi, dėstė.

Mendelsono kūryba labai gausi: 5 simfonijos, 3 operos, kelios koncertinės uvertiūros, oratorijos, chorai, dainos, bažnytiniai vokaliniai kūriniai. Didelę dalį Mendelsono, puikaus pianisto, vieno gabiausių improvizatorių, kūrybinio palikimo dalį užima kūriniai fortepijonui solo, ansambliui, du koncertai, sonatos, preliudai ir fugos, šeši sąsiuviniai populiariųjų „Dainų be žodžių“. Iš stambesnių kūrinių vargonams – preliudai ir fugos, šešios sonatos (tai buvo svarbiausios šio žanro kompozicijos po J. S. Bacho sonatų).

Ferencas Listas (1811–1886)

Ferencas Listas [Franz Liszt] – viena spalvingiausių ir įvairiapusiškiausių asmenybių muzikos istorijoje, žymus fortepijono virtuosas, įtakingas interpretatorius, dirigentas, dėstytojas, produktyviausias (virš 1300 kūrinių ir transkripcijų) 19 a. kompozitorius.

Gimė Dobrojane, Austrijos imperijoje. Jo tėvas grojo įvairiais muzikos instrumentais, asmeniškai pažinojo Haidną, Humelį, Bethoveną. Tėvas ir buvo pirmasis Listo muzikos mokytojas. Vėliau, jau Vienoje, fortepijono mokėsi pas garsųjį pedagogą Karlą Černi, kompozicijos – pas Antonijų Saljerį. Listas anksti pradėjo koncertuoti. Po koncertų Paryžiuje pasirodė recenzijos, skelbusios Listą naujai atgimusiu Mocartu. Būdamas 14 metų sukūrė pirmuosius kūrinius fortepijonui.

Kaip pianistas ir dirigentas Listas koncertavo labai daug ir plačiai: Austrija, Italija, Anglija, Čekija, Vokietija, Belgija, Rusija, Prūsija. Visoje Europoje laikytas išskirtiniu fortepijono virtuozu ir kompozitoriumi (nors kai kurie amžininkai Listo kūrybą apibūdindavo kaip fantastiškai ekscentrišką).

Listo gyvenimo Veimare metai (1843–1861) buvo patys produktyviausi. Čia jis sukūrė savo žymiausius opusus: Sonatą fortepijonui h-moll, 15 vengriškų rapsodijų, 2 koncertus fortepijonui, gausybę transkripcijų, simfoninių kūrinių, didžiuosius originalius kūrinius vargonams – Fantaziją ir fugą pagal choralą „Ad nos, ad salutarem undam“, Fantaziją ir fugą BACH tema. Veimare Listas reiškėsi ir kaip dirigentas, atliko Berliozo, Mendelsono, Šumano kūrinius, vien Vagnerį dirigavo 36 kartus, statė operas, dėstytojavo (Listo mokinių tarpe - Hansas fon Biulovas, Karlas Tauzigas, Julius Roibke).

Vėlyvaisiais metais Listas atsidėjo religinei muzikai, gyveno tai pasaulietinį, tai vienuolio gyvenimą...

Jozefas Gabrielis Rainbergeris (1839–1901)

Jozefas Gabrielis Rainbergeris [Josef Gabriel Rheinberger] – kompozitorius, vargonininkas, pedagogas. Gimęs Lichtenšteine, dvylikos metų išvyko mokytis į Miuncheną ir ten praleido visą savo gyvenimą.

Būdamas septynerių jau galėjo atlikti vargonininko pareigas gimtojo miesto bažnyčioje. Miuncheno konservatorijoje studijavo vargonus ir kompoziciją. Virš 30 metų dėstė naujai įkurtoje Miuncheno muzikos mokykloje, vargonavo bažnyčiose.

Itin ryški Rainbergerio kaip kompozicijos profesoriaus veikla. Jo mokinių tarpe – Maksas Bruchas [Max Bruch], Richardas Štrausas [Richard Strauss], pirmieji reikšmingi JAV kompozitoriai Horacijus Parkeris [Horatio Parker], Dž. Čadvikas [George Chadwick].

Rainbergeris buvo vienas sėkmingiausių savojo laiko kompozitorių, turėjęs didelį pasisekimą, nuolat sulaukdamas kūrybinių užsakymų iš leidėjų, chorų, kitų muzikantų, taip pat – įvertintas ne vienu garbingu apdovanojimu. Jis kūrė fortepijonui, vargonams, bažnytinę ir pasaulietinę chorinę, kamerinę, simfoninę muziką, koncertines uvertiūras, operas. Nežiūrint to, kad vargoniniai kūriniai sudaro tik ketvirtadalį Reinbergerio kūrybinio palikimo, būtent jie yra geriausiai žinomi. Po Mendelsono Reinbergeris laikomas labiausiai nusipelnusiu romantinės vargonų sonatos žanrui – jis sukūrė 20 sonatų, kurių kiekviena parašyta vis kitoje tonacijoje.

Maksas Regeris (1873–1916)

Maksas Regeris [Max Reger] – vokiečių kompozitorius, koncertuojantis pianistas, vargonininkas, dirigentas, aukštųjų mokyklų Leipcige ir Miunchene profesorius.

Muziką studijavo prieš tėvo valią. Vysbadene dirbo kaip fortepijono ir vargonų mokytojas. Po karinės tarnybos, kuri labai neigiamai paveikė sveikatą, Regeris 1901 m. apsigyveno Miunchene, vėl pradėjo koncertuoti kaip pianistas, dėstė, daug komponavo. Vėliau tapo Leipcigo konservatorijos profesoriumi. Keletą metų buvo vieno seniausių Europoje, garsiojo Meiningeno orkestro vadovas.

Regeris geriausiai žinomas savo kūriniais vargonams. Jis naujai sau atrado, gilinosi, ir toliau plėtojo senuosius baroko epochos polifoninės muzikos žanrus: choralinius preliudus, fantazijas, fugas, pasakalijas. Todėl neretai yra lyginamas su savo didžiuoju tautiečiu J. S. Bachu. Ypač pažymėtinos Regerio choralinės fantazijos. Žymų pėdsaką jo kūrybos stiliui paliko draugystė su Leipcigo Šv. Tomo bažnyčios vargonininku (vėliau kantoriumi) Karlu Štraube [Karl Straube]. Pastarojo dėka Regeris susipažino su didžiausiais ir moderniausiais vargonais, su visomis tų instrumentų techninėmis naujovėmis, mechanizmais, kurių dėka įmanoma efektinga kūrinio dinamikos kaita.

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875–1911)

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis – žymiausias, plačiausiai pasaulyje pripažintas lietuvių menininkas, kompozitorius, genialus tapytojas. Spalvomis muziką suvokusio prancūzų kompozitoriaus Olivjė Mesiano [Olivier Messiaen] žodžiais, Čiurlionis - „didysis Lietuvos žmogus, nepaprastas muzikos ir tapybos kompozitorius“. Į Čiurlionio muziką remiasi visa Lietuvos profesionaliosios muzikos kultūra.

Tėvo namie pralavintas groti fortepijonu, vėliau mokėsi ir grojo kunigaikščio Mykolo Oginskio dvaro orkestre Plungėje. Profesionalo kelią pradėjo Varšuvos muzikos institute, kur studijavo kompoziciją ir fortepijoną. 1894–1899 m. M. Oginskio remiamas tobulinosi Leipcigo konservatorijoje pas Karlą Rainekę ir Salomoną Jadasoną.

Po studijų Leipcige Čiurlionis susižavėjo daile, pradėjo tapyti. Apie 4 metus Varšuvoje mokėsi dailės. Jo darbai eksponuoti Sankt Peterburge, Vilniuje. Po 1905 m. revoliucijos Rusijoje, imperijoje radosi palankesnės sąlygos tautos sąmonėjimui. Čiurlionis Vilniuje užmezgė glaudžius santykius su inteligentija, įsitraukė į aktyvią kultūrinę veiklą: suorganizavo Pirmąją lietuvių dailės parodą, vadovavo chorui, koncertavo kaip pianistas, dirigentas, rašė straipsnius apie dailę ir muziką.

Nėra aišku, kiek iš viso Čiurlionis buvo sukūręs muzikos, nes daug rankraščių neišliko. Priskaičiuojama apie 350 kūrinių, dauguma fortepijonui. Reikšmingos Čiurlionio simfoninės poemos, kantata chorui ir orkestrui, styginių kvartetas, kūriniai chorams. Vargonams parašė 14 preliudų, fugų, porą choralų, aranžuotą religinę giesmę.

Parengė Audra Telksnytė ir Balys Vaitkus